

KAPOSI Zoltán
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar,
Pécs
email: zkaposi@gmail.com

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary

VÁLSÁGBÓL VÁLSÁGBA.
A PÉCSI KERESKEDELEM VÁLTOZÁSAI 1921-1930

FROM CRISIS TO CRISIS. CHANGES IN PÉCS'S TRADE
(1921-1930)

ABSTRACT

Before WW I, Pécs, as the largest city in Southern Transdanubia, was the most important trading hub in the region. Its developed railway network, along with its state and other fairs provided the supply not only for the population of the city, but to other settlements laying around in a 20-30 km radius. Due to WW I and the subsequent thirty-three month Serbian occupation, the economy of the city cracked. In the first part of the 1920s the output of the agricultural and industrial sector declined. As a result of hyperinflation, uncertain financial status and shrinking demand, the volume of trade was decreasing till the middle of the decade. However, after the economic stabilisation wholesale and retail trade quickly developed in Pécs. Pécs increasingly became the centre of national animal fairs. In the second part of the 1920s there was significant fat and meat export and more and more foreign merchants visited the wholesale markets of Pécs. The hospitality industry was revitalised; though the number of hotels barely changed, but many of them were rebuilt to meet contemporary requirements. More and more people were involved in trade and the number of shops grew. However, the development was broken by the consequences of the Great Depression starting in late 1929, as local unemployment increased, real wages fell and export markets shrank; all leading to a decline in distributing opportunities.

Kulcsszavak: válság, kereskedelem, piac, fejlődés, idegenforgalom

Keynotes: crisis, trade, market, development, tourism

1. Bevezetés: téma, háttér, kutatási kérdések

Pécs gazdasági fejlődése az 1850–60-as évektől gyorsult fel, amikor is gomba módra szaporodtak az ipari vállalkozások. Olyan országos és birodalmi piacokat szerző nagyvállalkozások születtek ebben az időben, amelyek jelentős technikai innovációkat tudtak felmutatni. A gyáriparosodás és a szénbányászat mellett erős maradt a tradicionális kisipar is: az első világháború előtt az összes pécsi ipari és kereskedelmi vállalkozás több mint fele segédek nélkül működött. A Mecsek oldalában húzódó 2500 hold szőlő sokáig nagy lehetőséget biztosított a jövedelemtermelésre. Pécs a délkelet-dunántúli vidék legnagyobb piacos helye volt. Javult a közlekedés: a vasút az 1860-as évek végétől javította érdemben a kereskedők pozícióját. A pénzügyközponti funkciók erősödését mutatja számos bank, takarékpénztár, segélyezési egyesület, biztosító megalakulása. Az állami fejlesztéseknek voltak pozitív hatásai: a vasút, a posta stb. megtelepedése nagyszámú hivatali értelmiségi és a középréteghez tartozó polgárt hozott magával.¹

Az első világháború időszaka, s az azt követő szerb uralom azonban megtörte a gazdaság addigi növekedését. A csaknem hároméves szerb megszállás alatt Csonka-Magyarországgal alig lehetett kereskedni Súlyos helyzetet eredményezett az új adók kivetése és begyűjtése. A vasutat a szerb rendszerbe próbálták integrálni. Az emelkedő infláció, a rossz ellátás, a feketepiac mind hozzájárult a gazdasági dezorganizációhoz. Az üzemek alig működtek, a munkanélküliség nőtt, egyes gyárak átmenetileg felfüggesztették termelésüket.² A várost a teljes katasztrófától a szerbek kényszerszerű kivonulása mentette meg,³ de ez nem jelentette a pécsi gazdaság megpróbáltatásainak végét. A város integritásának helyreállása után továbbra is nehéz gazdasági évek jöttek. A kivárás, a túlélés elsődleges stratégiának számított: banki hitelekhez nem nagyon lehetett hozzájutni, a beruházások elmaradtak, ugyanakkor tartós munkanélküliség lépett föl.

Tanulmányunk e nehéz évtizednek a kereskedelmi változásait tekinti át. Mivel a jelzett időszakra vonatkozóan a pécsi kereskedelemről szakmai feldolgozás még nem született, ráadásul a levéltári források is igen gyéren állnak csak rendelkezésre, s a későbbiekben sem várható a korabeli magáncégek iratanyagának nagytömegű előkerülése, ezért elemzésünkben során nagymértékben kellett támaszkodni statisztikai, sajtó és egyéb szakirodalmi adatokra, leírásokra. Arra kerestük a választ, hogy a kifejezetten rossz induló helyzetben lévő pécsi gazdaság számára a kereskedelem terén milyen fejlődési lehetőségek adódtak; mennyiben nyílt alkalom a forgalmazás növelésére, új boltok vagy kereskedelmi egységek alapítására; milyen eszközök és módszerek álltak rendelkezésre az ágazat fejlesztésére. Megnéztük, hogy melyek voltak a sikeres esetek a bel- és a külkereskedelemben

való intenzívebb részvételre, s az évtizedben milyen szerep jutott az idegenforgalomnak és a vendéglátásnak.

2. Foglalkoztatás és ágazati rendszer az 1920-as évek első felében

Pécsnek az 1920. évi népszámlálási adatok szerint mintegy 47 ezer lakosa volt, ám ez a szám a korabeli vélemények szerint a háború alatti és utáni évek népességvándorlása miatt a valóságban 55-60 ezer fő lehetett.⁴ A foglalkozási adatok szerint értelmezett ágazati rendszer kapcsán azt láthatjuk, hogy a városban a 22.642 keresőből 10.526 (46,5%) fő az iparból és a bányászatból élt, ugyanakkor a nagy tradíciókkal bíró mezőgazdasági és más foglalkozási csoportok jóval kisebb részaránnyal bírtak. Az iparnak ilyen magas aránya a hasonló népességű városok közül Újpesten, Miskolcon és Győrben figyelhető meg, a Dél-Dunántúl nagyobb települései között sokkal kisebb volt az ipari arány (Nagykanizsán 27,4, Kaposvárott 31,2%).⁵

1. táblázat: A keresők ágazati megoszlása Pécsen (1920)

Table 1. Sectoral distribution of earners in Pécs (1920)

Ágazati foglalkozási csoportok	A keresők száma	A keresők ágazati aránya (%)
Östermelés	1424	6,3
Bányászat és kohászat	1954	8,6
Ipar	8572	37,9
Kereskedelem és hitelélet	2240	9,9
Közlekedés	1674	7,4
Közszolgálat és szabadfoglalkozásúak	2013	8,9
Napszámosok	1024	4,5
Nyugdíjasok	1810	8,0
Házi cselédek	1227	5,4
Egyéb, ismeretlen foglalkozásúak	704	3,1
Összesen	22642	100,0

Forrás: Népszámlálás (1920/2): 22-24. adatai alapján.

A háború előtti foglalkozási szinthez képest Pécsen 1920-ra a keresők száma 500 fővel csökkent, főleg a mezőgazdaságban és az iparban figyelhető meg jelentős visszaesés. A bányászat, a kereskedelem, a hitelélet, a közlekedés és a közszolgálat csoportjában ugyanakkor növekedést láthatunk. A kereskedelem és hitelélet foglalkoztatása terén az országban 1910-hez képest Budapesten kívül Pécsen volt a legnagyobb a szaporodás.⁶

3. A közlekedési helyzet változása

A Trianonban meghúzott új határok jelentős részben elvágták a régi gazdasági kapcsolatokat, így minimálisra zsugorodott a Dráván túli területek felé történő kereskedelem. A szerb megszállás alatt néhány gyárnak még volt lehetősége árut szállítani a délszláv területre, de a kivonulás után erre már kevesebb alkalom nyílt. A pécsi nagykereskedőknek beszerzéseiket és piacaikat tekintve is új területek felé kellett néznie. A Szeged–Pécs tengely működése kapcsán is problémák merültek föl, hiszen az új országhatár elmeteszte a Baja–Szabadka vasútvonalat, így az alföldi termékek beszerzése vagy továbbítása lassúbbá és költségesebbé vált. Korábban a pécsi kereskedelemben Fiume kikötője nagy szerepet játszott, most azonban a tengeri kereskedelem is elveszett. A Szentlőrincen át Budapestig vezető vonalból korábban sem profitált sokat a pécsi gazdaság.⁷ Az új határok meghúzása azt is magával hozta, hogy a 19-20. század fordulóján kiépült Pécs környéki helyi érdekű vasútvonalak (Pécs–Bátaszék, Pécs–Drávaszabolcs) forgalma is visszaesett.

Növekedett viszont Pécs regionális központi szerepköre azzal, hogy a MÁV által 1913-ban kialakított Pécsi Üzletigazgatóság ekkor kezdett igazából működni. Pécs a Balatontól délre eső csaknem összes vasútvonal központja lett, s egyre inkább a Dél-Dunántúlon minden vasúti tevékenységet Pécsről irányítottak. A vasút a legjelentősebb közlekedési és áruszállítási lehetőség volt, s egyben jelentős tömegnek adott munkát: a keresőket tekintve az 1920. évi adatok alapján 943 férfi és 30 nő dolgozott a vasútnál.⁸ A dolgozók számának felduzzadásában nagy szerepe volt az elcsatolt déli területekről visszaáramlott vasutasoknak: akik a határon túl nem kaphattak munkát, azok a megmaradt ország területére költöztek.⁹ A nehéz gazdasági körülmények közepette egy évtized alatt némileg csökkent a vasúti alkalmazottak száma: 1930-ban már csak 882 dolgozóról vannak adataink.¹⁰ A MÁV pécsi javítóműhelye ugyanakkor jelentős gépipari üzemmé vált, ahol 1930-ban már 127 embert alkalmaztak.¹¹

4. A kereskedelem változásai

Ellentétben más ágazatokkal, a háború előtti szinthez képest 1920-ra jelentősen emelkedett a kereskedelemmel foglalkozók száma Pécsen. 1910-ben 1808, ezzel szemben 1920-ban már 2240 keresőt találunk a kereskedelem terén. A kilenc statisztikai osztályba sorolt kereskedelmi dolgozók között 1920-ban – az országos arányokhoz hasonlóan¹² – a legnagyobb csoportot (23%) az élelmezési- és élvezeti cikkekkel kereskedők adták, őket követték a fonó- és szövőiparral, valamint az állatkereskedelemmel foglalkozók.¹³ Az egyes főcsoportok mögé nézve feltűnik a kézmű- és rövidáru-kereskedelemmel (291 fő), fűszer- és gyarmatáru-forgalmazással (228 fő), a fakereskedelem valamilyen formájával (79 fő) foglalkozók nagy száma. Viszonylag sokan éltek a hagyományos kereskedelemből (168 élelmiszer-

kofa, 69 egyéb árus, 31 házaló stb.).¹⁴ Hasonlóan az iparosokhoz, a kereskedőknek is volt autonóm szervezete: a Kereskedők Testülete, s az azon belüli szakosztályok (1928-ban pl. bor, bőr, cipő, drogéria, fa, fűszer, fűszer nagyban, gabona és termés, könyv és papír, könyvnyomda, rövidáru, szállítók, tejtermékek, textil, vas)¹⁵ hatékony érdekvédelmet tudtak biztosítani.¹⁶ Székhelyük a Pannonia szállóban kialakított épületrészben volt.

A kereskedelem vállalati szempontból igen változatos volt. A hagyományos egyéni és családi cégek mellett számos olyan pécsi központú részvénytársaság is jelen volt a város életében, amelyek nagykereskedelemmel foglalkoztak, s működésük a városon kívül Baranyára vagy a régió egészére kiterjedt. Ilyen volt pl. az 1920-ban alapított Agrária gyáripari és kereskedelmi rt., amely nyersterményeket, mészáros- és hentestermékeket értékesített; a Dunántúli erdő- és faipari rt., a Dunántúli szálloda és élelmiszerüzemi rt., a Fűszerkereskedő és áruforgalmi rt., s még jónéhány másik cég. Ezekben a nagy társaságokban a környék közép- és nagybirtokosai ugyanúgy ott voltak, mint a pécsi iparosok vagy bankárok. Az említett vállalkozások több esetben nagyobb bankok érdekeltségeiként jöttek létre.¹⁷

Az ipar és a mezőgazdaság nehézségei mellett¹⁸ nem meglepő, hogy az 1920-as évek elején a kereskedelmi forgalom is akadozott. Pécs korábban nagyforgalmú regionális kereskedelmi központ volt, ám a megszállás utáni évek főleg a gyenge kínálatról és a magas árakról szóltak. Számos terméket csak kötött árakon lehetett árusítani, de még így is folyamatosan szaporodtak a visszaélések. A korabeli újságok tele voltak az árdragítók tettenéréseivel, s az uzsorabíróság ítéleteivel. Már 10-20%-os árdragításnál is súlyos büntetések jöhettek, nem is beszélve az olyan esetekről, amikor az árusok a kilós árak helyett elkezdtek darabra adni termékeket.¹⁹ Persze nemcsak a vásárokon, hanem a boltokban is próbálkoztak a kereskedők magasabb árakon értékesíteni, de a hatóság az ő esetükben is kemény ellenőrzést végzett.

Az 1920-as évek első felében a pécsi országos vásárok forgalma csökkent. 1922–23 folyamán szinte minden esetben a gyenge forgalom említésével találkozunk. Miután a kormány megtiltotta az állatkivitel, a vásárookra felhajtott állatok száma emelkedett, de a belső vásárlóerő nagyon gyenge volt, így adásvétel alig történt.²⁰ 1923-ban az árak magasra szöktek, még a Budapestről jött kereskedők is sokszor csalódottan távoztak a számukra is megfizethetetlen árak miatt.²¹ A kiviteli zárlat feloldása után is alig jöttek a külföldi kereskedők. A borkereskedelem is pangott, a vásárokon bort inkább csak a helyi kocsmárosok, vendéglősök vásároltak, a külföldre szánt mennyiség alig volt mérhető.²² Hasonlót lehet mondani a kirakodóvásárok forgalmáról is. Meg is jegyezték a helyi sajtóban, hogy az új divatnak megfelelően nyalókában nagyobb a kínálat, mint a marha-, sertés- és lóvásár egészében.²³ Alig jelent meg új üzlet a belvárosban, ugyanakkor számos korábbi boltot zártak be.

Mindenképpen szükséges volt a kereskedelmi élet élénkítése, aminek több lehetősége is volt. Kezdeményezték a vásárok rendjének módosítását. A város nagy

reményeket fűzött a vásári napok szaporításához. Pécs város 1924-ig hat országos vásárt, és egyidejűleg kirakodóvásárt tarthatott. A kereskedelemügyi miniszter 1924-ben rendeletével engedélyezte, hogy Pécs az addigi gyakorlat megszüntetésével ezentúl minden hónap első hétfőjén, illetve, ha ezen határnapok ünnepnapra esnek, a következő hétköznapon országos állat- és kirakodóvásár tarthasson.²⁴ A vásári rend többi szabálya megmaradt, vagyis pl. marhákat csak érvényes marhalevéllal lehetett a vásár területére hajtani, a kereskedőknek, iparosoknak az iparigazolvány nélkül tilos volt árusítani stb.²⁵ Pécsnek is szembe kellett néznie ugyanakkor a versennyel: Baranyában számos más településnek volt vásártartási joga, s ezek a vásárok sokszor igen látogatottak voltak. A megyében tartott vásárok száma 1923-ban 122, 1925-ben már 143 volt.²⁶ A 12 országos vásár mellett Pécsen hetente kétszer, szerdán és szombaton hetivásárokat tartottak az Irányi-, a Majláth- és a Széchenyi téren, ahova a környék gazdái hoztak be termékeket.²⁷ Az Irányi és a Majláth téri piacokon lehetett hozzájutni a friss kertészeti termékekhez, ezeken a piacokon a helyi bolgárkertészeknek állandó asztalaik voltak.²⁸

Egy másik lehetőség volt a forgalom felélesztésére a szakmai kiállítások és vásárok szervezése.²⁹ A legjelentősebb az 1923 augusztusára a Baross-Szövetség, a Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület s más helyi szervezetek által szervezett országos jellegű árumintavásár volt. Az árumintavásár nem annyira a korábbi nagy országos kiállításra, inkább egy hagyományos termékbemutatóra és vásárra emlékeztetett. Mintegy 180 kiállító jelezte érkezését a rendezvényre, amely lehetőséget adott a pécsi kisiparosok termékeinek népszerűsítésére. A kiállítás fontosságára utal a szervezőknek azon megjegyzése, miszerint „...*délre gravitáló exportképeségünk itt méltó bemutatást nyerhet*”.³⁰ A kiállítás augusztus 22-én nyílt meg, számos hazai méltóság köszöntötte a rendezvényt,³¹ amely két hétig tartott. Gazdasági főcsoportjai a ruházat, a lakberendezés, az élelmiszer, a vas- gép- és szerszám, a mezőgazdaság és a méhészet voltak. A kistermelőkön túl számos pécsi nagyüzem is részt vett a bemutatón és vásáron, ott volt az Angster-orgonagyár, a Romeisz lakatos-, bádigos- és rézárugyár stb. A pécsiekén kívül a soproni, budapesti, kaposvári, nagykanizsai stb. kisiparosok és gazdák anyaga is komoly figyelmet keltett. A kiállított anyag minősége elsőrangú volt, a vidéki kézműipar a legszebb remekeivel szerepelt a vásáron.

Felhasználva az árumintavásár keltette lehetőséget, 1923. szeptember 10-ére Kertészeti- és gyümölskiállítást szerveztek Pécsre. Trianon után a háború előtti pezsgő korszakhoz képest a mezőgazdasági kiállítások száma nagyon lecsökkent,³² így a pécsi rendezvény igencsak kivételnek számított. A kiállítás két napig tartott, s a korabeli híradások szerint hatalmas tömeg vett rajta részt. Az ország legkülönbözőbb pontjairól is érkeztek kiállítók. A kiállítás jó alapját adta a korábban már említett magas minőségű pécsi és Pécs környéki gyümölcstermelés és kertészet. Három nagy szakmacsoportba szervezték a bemutatót: volt dísz- és kereskedelmi kertészet, konyhakertészet, illetve gyümölcsfakertészet és faiskolai cikkek. A pécsiek igen jól

szerepeltek a versenyen, hiszen mindhárom szakmacsoportban voltak pécsi aranyérmesek, ugyanakkor az ország nagy, tőkeerős uradalmainak versenyében kellett megméretetni magukat. A kiállítás után a termékeket eladták.³³

Az 1920-as évek elején a szállodaipar és a vendéglátás is visszaesett: a foglalkoztatási adatok szerint 1910-ben a pécsi szállodai-, vendéglátó- és kávéiparban 662 keresőt találunk, ezzel szemben 1920-ban már csak 491 főt.³⁴ A századforduló körüli években megújult néhány pécsi szálloda (Nádor, Pannónia, Aranyhajó, Magyar Király, Vasúti, Baranyát, Vadászskürt, Vadember) alacsony kihasználtsággal működött, vendég nem nagyon volt.³⁵ Nem véletlenül nyilatkozta a Nádor vezetője 1924-ben, hogy „*A régi értelemben vett idegenforgalomról manapság beszélni sem lehet... a vendégekre váró 58 szobánk közül 15-20 van lefoglalva... a legtöbb emberünk ma jön, holnap megy*”. Az is felmerült, hogy a Pannonia bezár, s átadja néhány vendégét a Nádornak. Hasonló volt a Vadászskürt helyzete is, ahol a hetivásárok alatt a hat szobát ki tudták adni, de amúgy üresen állt. Ezzel szemben az ötszobás Magyar Királynak mindig volt vendége. Jól mutatja a helyzetet, hogy 1922-ben a szállodák bejelentett vendégeinek száma 33.639 volt, ezzel szemben 1923-ban már csak 16.191 fő.³⁶ Az 1922–23-as üzleti évben a Nádorban 49, a Pannóniában 58%-ban üresen álltak a szobák, s az 1923–24-es évre még romlottak is az adatok. A fentiek fényében már nem meglepő, hogy a Pannónia Grand Hotel a Dunántúli Bank tulajdona lett, ahol a vezetés az átszervezés mellett döntött, s az épület egyik részében banki irodákat kívántak kialakítani.³⁷ Problémás volt a központban lévő Vadember szálloda működtetése is: ezt Pécs város 1923. június 18-án megvásárolta, majd december 28-án az egyetemnek ajándékozta: az épületet egyetemista lányok számára alakították át Erzsébet Kollégiummá, és ott kapott helyet az egyetemi menza is.

Hasonlókat nehézségeket érzékelhetünk a vendéglátás más területén is. Nagyon jellegzetes Arató Jenő törvényszéki bírónak korabeli megjegyzése, miszerint „...*azok a helyek, amelyeket korábban megtöltött a jómódú polgárság, sorra eltűnnek: megszűnnek a Royal, Pannonia, Központi, Erzsébet, Hungária...kávéházak, becsuknak az Arany Hajó, Mátyás király, Hétféjedelem, Magyar Király, a Deák utcai Marxreiter, a Mór utcai Gambrinus vendéglők stb., nincs ki látogassa, fenntartsa őket...*”³⁸ Az 1920-as évek első felében sok sajtócikk jelent meg a vendéglők kihasználatlanságáról, a kávézók nehézségeiről, nem is beszélve a fürdők látogatottságának visszaeséséről.

A pécsi kereskedelemben nagy változást figyelhetünk meg az évtized közepén: 1925-től kezdve az országos vásárokon jelentős élénkülés mutatkozott. Jól látszik a forgalom növekedése az állatvásár tekintetében, lényegében minden állatfajta eladása látványosan nőtt. 1925 márciusában az egy hónappal korábbihoz képest kétszer annyi lovat adtak el, de a szarvasmarhák, a sertések a birkák stb. forgalma is nagyot nőtt. Az 1925. évi februári vásár kapcsán már az volt a legnagyobb probléma, hogy a lovak nem fértek be a vásártér területére. Öröndetes volt, hogy visszatértek a külföldi kereskedők, s főleg Olaszországba, Ausztriába és Csehszlo-

vákiába vittek élőállatot. A nagy kínálat miatt már az élőállatok is csökkentek, ami sok esetben a kukorica árának csökkenésére is visszavezethető.³⁹ A növekedő forgalom mögött a gazdasági stabilizáció eredményeit, s nem utolsósorban a szerb rablások utáni évek állatállomány-regenerációját láthatjuk, vagyis a Pécs melletti 25-30 km-es körzet gazdái egyre nagyobb számban tudtak felhajtani állatokat. 1925 vége felé már egyértelmű volt a sertések árának csökkenése, ami magával vonta a sertéshús és zsír bolti árának visszaesését is.⁴⁰

Szélesebb viszonylatban keresve az állatvásárok tekintetében Pécs helyét, különbséget kell tennünk a felhajtott és eladott állatok számát illetően. Pécsi adatok szerint a felhajtott állatoknak általában harmadát, negyedét, ötödét sikerült csak értékesíteni. A felhajtott állatokat tekintve Pécs 1925-ben Debrecen, Mohács, Dunaföldvár, Hódmezővásárhely után az 5. helyet foglalta el a hazai rangsorban.⁴¹ Más a helyzet ugyanakkor, hogy ha a valós eladási számokat nézzük.

2. táblázat: Az eladott állatok száma dél-dunántúli térség nagyobb településein (1928–1929)

Table 2. Number of animals sold in the larger settlements of the Southern Transdanubian region

Település	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Juh	
	1928	1929	1928	1929	1928	1929	1928	1929
Pécs	5254	4711	3271	3403	5518	4773	261	246
Nagykanizsa	3560	2743	2000	2279	-	-	-	-
Mohács	2328	2204	1392	1492	4893	3903	1059	432
Sellye	1090	1326	576	632	1639	2794	2	1
Németbóly	1532	1532	788	969	2047	2159	1788	1285

Forrás: MSÉ (1928): 102.; MSÉ (1929): 92. Táblázatok adatai alapján.

Az 1920-as évek második felében Pécs dominanciája a dél-dunántúli térségben már egyértelműnek látszik. Ez érdemi fordulat a korábbiakhoz képest, hiszen pl. 1923–1925 között a forgalmazás tekintetében Mohács még megelőzte Pécsét, aminek fő oka a Mohácsi-sziget nagy kiterjedésű legeltetésre alkalmas területe volt, ahol hatalmas sertéskondákat tartottak.⁴² De a Dráva mente térségben Sellye is komoly versenytárs volt a sertéstartás és kereskedelem terén, ahonnan már 100-150 éve is óriási számban hajtották a disznókat Sopron és Bécs felé. Egyedül a juhoknak nem volt piaca Pécsen. Országosan a hazai városok között 1928–29-ben Pécs az eladásokat tekintve a lovaknál mindkét évben az 1., a sertéseknél a 2., míg a szarvasmarhák esetében az 6., illetve az 5. helyen állt, ami mutatja a helyi piac erősödését.⁴³

Nőtt a feldogozott hús kivitele is, bár e téren nem volt könnyű a hazai kereskedők helyzete. Egyrészt a világgiazi verseny és az olcsó tengerentúli áru

leszorította az árakat, másrészt az osztrákok is úgy gondolkodtak, hogy inkább élőállatot importálnak Magyarországról, így a saját húsfeldolgozóknak lesz munkája. De még így is sikerült néhány pécsi hentesiparos és kereskedő cégnek bejutni a jobb piacokra. Emeljük ki közülük az ország egyik legnagyobb hentesárugyára, Graumann Gusztáv pécsi üzemének minőségi termékeit (szalámi, szalonna, zsír), amelyeket főleg a német piacon tudott elhelyezni. A vállalat évi exportja az 1920-as évek vége felé elérte a 250 ezer pengőt.⁴⁴ A városban működő hentesiparosok évi 800 ezer – 1 millió pengő értékű hentestermék exporttal javították az ország külkereskedelmi mérlegét. Különösen ismertté tette a pécsi húsipart a zsírexport.⁴⁵ 1926-ban a pécsi hentesárúk exportja 40 vagon telt ki.⁴⁶ A kivitel méreteit mutatja, hogy 1927-ben Pécsről 1985 hordóban és 1088 ládában 161.040 kg zsírt, 96.432 kg sózott és sózatlan szalonnát, 3632 kg friss hájat és 9750 kg hasított sertést vittek külföldre, amiért 550 ezer pengő értékű valutát utaltak át Pécsre.⁴⁷

Az eddigiekből úgy tűnhet, mintha csak a régi vásári típusú kereskedelem működött volna Pécs esetében Erről persze szó sincs. A kor szokásrendszerének megfelelően az egyes kisebb-nagyobb ipari cégek vagy egyéb vállalkozások saját termékeikkel kereskedtek, de azok elég zárt csatornákon keresztül jutottak el a fogyasztókhoz. A saját üzletben való forgalmazás, ahol a bolt és az ipari műhely sokszor egybeolvadt, megszokott jelenség volt. Pécsen rengeteg olyan ipari cég volt, amely közvetlen módon értékesített. Ugyanakkor vasúton a pécsi téglá eljutott a délszláv államba, a Zsolnay termékeit Ausztriában és még messzebb is meg lehetett vásárolni, az Angster orgonagyár egyedi termékei az óceánon túl is kapósak voltak stb. A belföldi kereslet is növekedett az 1920-as évek második felében, vannak pl. városi hivatalos adataink a pécsi húsfogyasztás emelkedéséről. A belföldi borfogyasztás azonban megcsappant, a kisebb termelők maguk fogyasztották el saját borukat, mert vevő nem volt rá.⁴⁸

Ha a korban reprezentatív, 1926-ban átadott budapesti Corvinhoz hasonló jellegű nagyáruház nem is épült Pécsen, a belvárosban azért jónéhány nagyobb méretű, számos dolgozót foglalkoztató híres bolt helyezkedett el. A boltok közül az egyik legismertebb a Király u. 19. szám alatt lévő Julius Meinel volt. Az osztrák Meinel ekkor már nyolc országban volt jelen, több tucat boltja volt Magyarországon is. A fűszerekkel kávéval, olívaolajjal, gyarmati és egzotikus árukkal foglalkozó nagyvállalkozás aktívan hirdette termékeit a helyi sajtóban. „*A gondos háziasszony tudja, hogy a salátát csakis Meinel olívaolajjal lehet ízletesen elkészíteni...*” - hirdették a ma is megfontolandó gondolatot 1924-ben.⁴⁹ A Király u. 4. sz. alatt működött 1907–1927 között a Geltch és Graeff illatszer és pipere cég. A Széchenyi téren a bírósági épület földszintjén helyezkedett el hosszú időn át Köves Géza fűszer- és csemegekereskedése. Az Irgalmasok utcája, a Jókai tér, a Rákóczi út épületeinek földszintjén is jónéhány ismert boltot találunk az 1920-as években.

Gyors karriert futott be a városban a Pécs-Baranyai Hangya Keresztény Termelő-, Értékesítő- és Fogyasztási Szövetkezet, amely a városban és környékén az egyik legfontosabb kereskedelmi szereplővé vált. A dél-dunántúli megyékben már a 20. század elején ott voltak a Hangya szervezetek, s a Pécs környéki falvakban is egyre több üzlet jött létre. A háború után a korábbi 2240 szövetkezetből a megcsonkított Magyarországon 951 maradt, de 1922 végére már 1969 szövetkezet működött.⁵⁰ Pécssett csak 1922-ben szerveződött meg a helyi Hangya. Az erős kormányzati hátszéllel működő szövetkezet vezetőségében szinte minden városi társadalmi csoport képviselője jelen volt.⁵¹ Nehéz volt megfelelő forgalmas helyiséget találni a pécsi Hangyának, de végül 1922 első felében az Igazgatóság megvette a város központjában, a Jókai tér 11. sz. alatt Lelkes János tágas üzletét, megszervezték a személyzetet, s az üzlet mögött nagyméretű raktárat alakítottak ki.⁵² A pécsi Hangya négy hónap alatt tekintélyes nagyságú, 15 millió korona forgalmat bonyolított le; összevetve ezt a Pécs melletti településekkel: Pellérdén évi 3 millió, Rácvárosban évi 1 millió korona volt a forgalom.⁵³ 1923-ban a nagy infláció miatt a 100 korona névértékű üzletrészeket 1000 koronára emelték.⁵⁴

A pécsi Hangya fejlődése az 1920-as években töretlen volt. A tagok 5-10%-kal olcsóbban kapták a termékeket, ezen kívül vásárlási visszatérítés is járt nekik.⁵⁵ Az 1923-ra vonatkozó közgyűlési beszámoló szerint az év végén már 2558 tagja volt a szervezetnek, a mérleg 58 millió korona volt, amelyből 5% osztalékot fizettek a tagoknak.⁵⁶ A Hangya figyelt arra, hogy a nyereségből jótékony célokra is fordítson. Terjeszkedett a pécsi Hangya: Pécssett 1925-ben már egy főüzlete, 4 fióküzlete, ill. Rácvárosban, Szederkényben és Olasz faluban egy-egy fióküzlete is volt. 1924 végén már 2886 tagja volt a szervezetnek, üzletrésztőkéje meghaladta a 114 millió koronát, s 6 milliárd korona évi forgalom mentén 20 millió korona nyereséget realizáltak.⁵⁷ Később a tagok száma valamennyivel csökkent: 1925-től 2300-2500 közötti taglétszámmal működött a pécsi Hangya. 1926 végén a tagok száma 2344, az üzletrészeiké pedig 6479 volt, 1928 végén pedig 2501 tag 6726 üzletrészt birtokolt.⁵⁸ Az árukészletet tekintve szinte minden megtalálható volt: az élelmiszerektől kezdve a fűszereken, textílián, édesipari termékeken keresztül a technikai eszközökig árusította a szövetkezeti üzlet a beszerezhető, a tagok által termelt, de máshonnan származó árucikkeket is.

A kereskedelmi és üzleti forgalom fellendülésével az évtized közepétől a pécsi idegenforgalom mutatói is javultak. 1925 első felében már arról szóltak a beszámolók, hogy egyre több külföldi (idegen) keresi fel Pécssett: amíg 1924-ben egész évben 2301 külföldi érkezett, addig 1925 első hat hónapjában a 2204 fővel már csaknem elérték ezt a számot. Javult a szállodai kihasználtság is, s egyre több belföldi vendég is megjelent.⁵⁹ A vendégszámok folyamatosan emelkedtek. 1926-ban már 4138 külföldi járt Pécssett; ugyanakkor a szállodákban megszálltak száma 36.440 fő volt.⁶⁰ Az emelkedés mögött több tényező is húzódott. Egyrészt

az országban az idegenforgalom egyre fontosabbá vált. 1928-ban létrejött az Országos Magyar Idegenforgalmi Tanács.⁶¹ A turizmus szempontjából gyorsan fejlődött Budapest és a Balaton térsége. De volt előrelépés Pécsen is. A külső viszonyok javulásával nőtt a jugoszláv beutazók száma: egyre több kereskedő, üzletember és ügynök érkezett Pécsre.⁶² Javította a helyzetet, hogy elindult a konferenciaturizmus. Az országos orvosszövetség 1929-ben először rendezte meg kongresszusát Pécsen, ahova mintegy 400 orvos érkezett. A kongresszusra külön előkészítő bizottság alakult, s egybekötötték egy harkányi és sikondai kirándulással, gyárlátogatással, estéllyel, hangversennyel. Az érkezőknek a pécsi szállodák, az internátusok és az addigra már teljesen berendezett Maurinum szálló számú szobát tudtak biztosítani.⁶³

Mindazonáltal állandó volt a panasz, hogy a város az idegenforgalom terén nagyon le van maradva más hazai városok mögött; egyre több írás jelent meg Sopron, Győr stb. sikereiről, növekvő vonzerejükről.⁶⁴ Pécs városnak komoly intézkedéseket kellene hoznia a forgalom fellendítése érdekében, hiszen a turizmus és vendéglátás korabeli formái komoly bevételekkel kecsegtettek mind a város, mind a magánvállalkozók számára. A szállodai és vendéglátási színvonal emelése, a Mecsek és a szélesebb környék bevonása a vendégek látókörébe sokat javíthatott a város megítélésén.⁶⁵ Előre kellett lépni a szolgáltatási színvonalban is, hiszen e téren a vidéki szállodák nagyon le voltak maradva a budapestiektől. A városközpontban lévő Aranyhajó pl. 1927-ben már úgy hirdette magát, hogy a két évvel korábban átépített szálloda szobáiban vízvezeték és központi fűtés, új bútorok és ágynemű várja a nagyérdeműt, és „...*fővárosi előkelőséggel berendezett... étterem és söröző*” áll rendelkezésre francia és magyar konyhával, pécsi és kőbányai sörökkel, kerthelyiséggel, cigányzenekarral.⁶⁶ A fejlődés egyértelmű, de az idegenforgalom igazi fellendülése majd csak a válság után jött el.⁶⁷

A fellendülés mellett voltak ugyanakkor kellemetlen jelek is, amelyek mutatták az ágazat sérülékenységét. 1927-ben Büttner szállodabérlő öngyilkossága rázta meg a közvéleményt. Büttner József vidékről került Pécsre, ahol először a Vadembert, az Aranyhajót, majd a Magyar Király szállodát és vendéglőt bérelte, s a végén megnyitotta a Papagáj bárt, de a nehéz viszonyok miatt egyre inkább eladósodott, s kiutat nem találva, szállodája pincéjében felakasztotta magát.⁶⁸ A Rákóczi és az Irgalmasok utca nyugati sarkán álló régi Mátyás király szállót már 1919-ben lebontották.⁶⁹ Hasonló sorsra jutott a Magyar Király szálloda, amit az Agráripár Rt-től egy hentes és egy mészáros vásárolta meg, s az új tulajdonosok úgy döntöttek, hogy az épületet bérházzá alakítják, amelynek földszintjén üzlethelyiségek lesznek, az emeleten pedig öt lakás, amelyből kettő a tulajdonosoké, három pedig bérletként működik.⁷⁰

3. táblázat: A pécsi szállodák és fogadók 1928-ban*Table 3. Hotels and inns of Pécs in 1928*

Szálloda neve	Tulajdonos vagy bérlő	Szobák száma	Ágyak száma	Külföldiek száma	Szobák napi ára (pengő)
Nádor	Dunántúli szálloda és élelmiszerüzemi rt.	59	74	679	4-7
Pannónia	Dunántúli szálloda és élelmiszerüzemi rt.	59	68	448	4-5
Aranyhajó	Dunántúli szálloda és élelmiszerüzemi rt.	19	26	240	3,20-4,40
Excelsior	Halász Jánosné	10	13	Még új, n. a.	3,20
Vasúti	Griesz József	10	13	115	4,80
Vadászkürt	Horváth János	9	15	85	3,50
Baranya	Klein Nándor	8	9	45	3,60
Korona	Krausz József (bérlő)	3	5	3	2,40

Forrás: *Dunántúl*, 1928. október 30., 3. adatai alapján.

A táblázatból látható, hogy 1928-ban már volt egy új szálloda is, mégpedig az Indóház utca 18. sz. alatti Excelsior, amely Halász Jánosné, szül. Klein Katalin tulajdonában volt. Az Excelsior épülete korábban egy emeletes lakóház volt, amelynek szállodává alakítására a tulajdonos 1925 februárjában kapott a várostól engedélyt.⁷¹

Pécs mindig is híres volt nagyszámú vendéglátóhelyéről. Az említett szállodákon, fogadókon kívül több tucat vendéglő, kiskocsmá, pálinkamérés, söröző volt még, amelyek kínálatára hosszú időn át mindig volt kereslet.⁷² Jól mutatja ezt az is, hogy az 1928-as címtárban Pécsen 115 vendéglőst és 14 kocsmároszt találunk.⁷³ A kocszmák és egyéb szórakozóhelyek nagy része a belvárosban helyezkedett el, de a város külvárosi területein is egyre több ilyen helyet találhatunk. Voltak nagyban látogatott helyek (pl. Gambrinus, Nick-söröző, Kőbányai sörcsarnok), de apró kis kocszmák is. Külön ki kell emelnünk a kávéházak és a cukrászdák jelentőségét, amelyekből a szerb megszállás után is jónéhány megmaradt és működött tovább.⁷⁴ Nem kell arra gondolnunk, hogy a korabeli kocszmák vagy kávéházak mindig a kulturált fogyasztásról szóltak. Az újságok az 1920-as években sok olyan hírt közöltek, amelyek az italozás utáni erőszakos cselekményekről szóltak.⁷⁵ A vendéglátó szakma a női foglalkoztatás szempontjából is fontos volt: 1920-ban pl. a kávé iparágban keresők csaknem fele nő volt; a kifőzők esetében pedig csak nők szerepeltek a kimutatásban.⁷⁶ Mutatja ugyanakkor fellendülést, hogy Pécsen 1930-ra a szállodákkal, vendéglőkkel, kávéházakkal, kifőzőkkel, stb. foglalkozó keresők száma az 1920. évi 347 főről 554 főre emelkedett.⁷⁷

A fellendülés vége: a pécsi kereskedelem a válság hajnalán

Láthattuk az előzőkben, hogy a pécsi kereskedelem különböző ágai az 1920-as évek közepétől viszonylag gyorsan fejlődtek, amit a forgalom és a foglalkoztatás adatai is világosan tükröznek. Ám az 1929 vége felé jelentkező világgazdasági válság és annak hazai hatásai elől nem lehetett kitérni. Pécsen az évtized vége felé egyre több feszültségforrás jelentkezett. Az egyik ilyen az állástalanok szaporodása volt: 1927 végén a városháza munkaközvetítője még csak 78, de 1930. január elején már 1549 munkanélkülit regisztrált.⁷⁸ A munkanélküliség növekedése főleg az ipar, s azon belül az építőipar elbocsátásaival függött össze.⁷⁹ A mezőgazdaságból való megélhetés lehetősége is csökkent: az agrárárak felére, harmadára estek vissza. Több nagy gyár sodródott a csőd szélére. A válság érzékenyen érintette a kisiparosokat is: szinte mindegyik szakmacsoportban érzékelhetjük a tevékenység szüneteltetését, a segédek és a tanoncok számának csökkenését stb.⁸⁰

A jövedelmek kényszerszerű felélése néhány kereskedelmi ág számára katasztrofális forgalmi helyzetet teremtett. A borértékesítés már korábban is nehézkes volt, a válság alatt még rosszabb helyzetbe kerültek. 1930-ban már azt írták a helyi lapban, hogy „...*A borkereskedések számának lényeges apadása azonban már megfelel a borkereskedelem végpusztulásának...a borkereskedelmet, mely Villányt is szépen táplálta, semmifele más kereskedelmi ág nem pótolta azóta sem...*”⁸¹ Jól mutatja a helyzetet, hogy az évtized végén a helyi sajtó, amely minden vásárról beszámolt, szinte kivétel nélkül a gyenge vásári forgalomról írt. Visszaesett a postai és vasúti forgalom is. Az állatvásárokon a kereslet hiánya miatt egyre tágult a rés a felhajtott és eladott állatok száma között. Hasonlóan más dél-dunántúli városokhoz, Pécsen is régi és reprezentatív boltok zártak be. Az egyik legnagyobb veszteség az 1869 óta a városközpontban működő Alt és Böhm norinbergi- és díszműbolt bezárása volt: „*Ez nem egy cég, nem két kereskedő tragédiája, hanem az egész magyar kereskedelem nagy tragédiájának egyik megrázó jelenete*” – írták róla a Pécsi Naplóban. Egy évvel korábban a kereskedő cégnek még 26 alkalmazottja volt.⁸² Bezárt az 1883 óta működő, az Irgalmasok u. 16. sz. alatt lévő Spitzer Sámuel-féle rövidáru, rőfös és cipőüzlete is.⁸³ Egyre több kereskedőnek okozott gondot, hogy az 1927-ben, még jobb gazdasági viszonyok között kötött hosszú távú boltbér-megállapodás után fizetendő összeget a lecsökkent forgalom után nem képes fizetni, ezért a Kamara ezek felülvizsgálatát javasolta.⁸⁴ Az ilyen, vagy ehhez hasonló eseteket még sokáig sorolhatnánk, de ezekből a példák közül is kitűnik, hogy a válság éve alatt a városi kereskedelem nagy nehézségekkel küszködött. A pécsi kereskedelem megújulása majd csak 1934 után érzékelhető.

JEGYZETEK/NOTES

- 1 Az áttekintéshez lásd: Kaposi Zoltán (2022): 103-192; illetve Kaposi Zoltán (2006): 31-144.
- 2 HU-MNL-BaML. Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 16482/1921.
- 3 A rablásokhoz és a károkhoz lásd: Laky Dezső (1923): 422-462. adatait.
- 4 Lásd: Kaposi Zoltán – Szlanyinka Éva – Vonyó József (2022): 432.
- 5 Népszámlálás (1920/2): 136-137 alapján.
- 6 Népszámlálás (1920/2): Általános jelentés: I: 5.*
- 7 Majdán János (2005): 78-81.
- 8 Népszámlálás (1920/3): 95.
- 9 A népesség gazdasági ágak szerinti megítéléséhez lásd: Hoóz István (1995): 110-111.
- 10 Népszámlálás (1930/3): 104.
- 11 Uo.
- 12 Lásd: Magyarország a XX. században (1996): II. Belkereskedelem
- 13 Népszámlálás (1920/3): 22.
- 14 Népszámlálás (1920/3): 94-95.; lásd még Dankó Imre (1965).
- 15 P-BC (1928): 50.
- 16 *Pécsi Lapok*, 1922. november 18., 1.
- 17 Lásd pl. *Compass* (1923-24/2): 450-466.
- 18 Lásd pl. Kaposi Zoltán (2006): 166-172.
- 19 A megbüntetett árdrágítókra lásd pl. *Dunántúl*, 1922. szeptember 10., 8.
- 20 Lásd pl. *Dunántúl*, 1922. május 30., 4.
- 21 Lásd pl. *Dunántúl*, 1923. január 30., 3.
- 22 *Dunántúl*, 1923. január 30., 3.
- 23 *Dunántúl*, 1924. augusztus 4., 4.
- 24 Lásd: *Pécsi Lapok*, 1925. március 4., 3.
- 25 *Dunántúl*, 1925. december 24., 5.
- 26 Lásd: *Dunántúl*, 1927. október 9., 5.
- 27 Szőnyi Ottó (1927): 18.
- 28 Gjurov Alexander (1995): 393.
- 29 Lásd: Bezerédy Győző (1996) tanulmányát.
- 30 *Dunántúl*, 1923. július 21. 2.
- 31 *Dunántúl*, 1923. augusztus 22., 1.
- 32 Lásd: Csoma Zsigmond (1996): 86.; Fülöp Éva (1996): 28-30.
- 33 A kiállításhoz lásd: *Pécsi Lapok*, 1923. szeptember 13., 1.; *Dunántúl*, 1923. szeptember 11., 3.
- 34 Népszámlálás (1920/3): 22. alapján számolva.
- 35 P-BC (1928): 263.
- 36 *Pécsi Lapok*, 1924. augusztus 2., 2.
- 37 Trebbin Ágost (2003): 32-33.

- 38 Arató Jenő (é.n.): 189. Arató 1923-tól a Pécsi Kir. Törvényszék bírója volt. PL (2010) I: 53.
- 39 A vásári forgalom élénküléséhez lásd: *Dunántúl*, 1925. február 6., 2.; *Pécsi Lapok*, 1925. március 1., 2.; *Dunántúl*, 1925. március 13., 5.; *Dunántúl*, 1925. április 7., 3.; *Dunántúl*, 1925. június 3., 5.
- 40 *Pécsi Napló*, 1925. november 3., 4.
- 41 *Dunántúl*, 1927. október 9., 5.
- 42 Az erről készült szakszerű elemzést dr. Horváth Kázmér készítette. Lásd: *Dunántúl*, 1927. október 9., 5.
- 43 MSÉ (1928): 102. Táblázat adatai alapján.
- 44 *Magyarország*, 1929. szeptember 15., 12.
- 45 *Az Est* (1928): 398.
- 46 *Dunántúl*, 1927. május 21., 3.
- 47 Az exporthoz: *Dunántúl*, 1928. április 8., 12.
- 48 *Pécsi Napló*, 1930. április 6., 1.
- 49 *Pécsi Lapok*, 1924. június 22., 4. Lásd még: https://regipecs.blog.hu/2016/10/12/a_pecsi_nagycsemege
- 50 Géro Imre (2011): 68.
- 51 *Hangya* (1923): 64.
- 52 *Dunántúl*, 1922. június 9., 3.
- 53 Az adatokhoz lásd: *Hangya* (1923): 63-65.
- 54 *Dunántúl* 1923. november 20., 1.
- 55 Lásd pl. *Dunántúl*, 1924. április 3., 4.
- 56 A beszámoló: *Dunántúl*, 1924. június 3., 1.; lásd még: *Pécsi Tőzsde*, 1924. április 28., 3.
- 57 *Dunántúl*, 1925. június 16., 2.
- 58 Lásd: *Dunántúl*, 1927. október 1., 8.; 1929. március 31., 23.
- 59 *Dunántúl*, 1925. július 31. 3.
- 60 *Dunántúl*, 1927. január 6., 5.
- 61 Csizmadia László (1979): 1085., Bártfai Endre (2009): 289-360.
- 62 *Pécsi Napló*, 1929. június 29., 2.
- 63 *Dunántúl*, 1929. július 11., 3.; *Dunántúl*, 1929. szeptember 8., 2.; szeptember 10., 2-4.
- 64 Lásd pl. *Pécsi Napló*, 1927. augusztus 4., 1.; 1929. május 24., 1. stb.
- 65 *Pécsi Napló*, 1929. július 27., 1.
- 66 Szőnyi Ottó (1927): könyv végi számozatlan oldalon reklám; ugyanúgy: Kiss József (1926).
- 67 Lásd: Gonda Tibor – Kaposi Zoltán (2022).
- 68 *Pécsi Napló*, 1927. február 1., 2.; *Dunántúl*, 1927. február 1., 3.
- 69 Szőnyi Ottó (1927): 31.
- 70 PL (2010) I: 476.; *Dunántúl*, 1927. május 28., 3.
- 71 *Pécsi Napló*, 1928. február 25., 5.

- 72 Lásd: Kovács Lajos (2000) művének adatait.
 73 P–BC (1928): 247.; 271-272.
 74 Kiss József (1926): 11.
 75 Az ilyen esetekre lásd: Vámos Eszter (2018) leírásait.
 76 Népszámlálás (1920/3): 94.
 77 Népszámlálás (1930/3): 26.
 78 Vargha Dezső (1988): 315.; 318.
 79 T. Mérey Klára (1985): 182.
 80 Egyre többen adták vissza az iparigazolványt. Lásd: *Dunántúl*, 1931. január 17., 5.
 81 *Pécsi Napló*, 1930. április 6., 1.
 82 *Dunántúl*, 1929. március 31., 4.; *Pécsi Napló*, 1931. november 15., 1.
 83 *Pécsi Napló*, 1932. április 17., 5.
 84 Lásd: *Dunántúl*, 1932. április 29., 3.; a kamarához lásd: Kopasz Gábor (1970) tanulmányát.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Címtárak, lexikonok, visszaemlékezések

- Arató Jenő (é.n.): Életem II. (1916–1938). Vitéz Arató Jenő naplója. In: <http://www.csongor6.fw.hu/Neus12/pdf/1/4naplo1916-1938.pdf>
 Compass (1924): Magyar Pénzügyi Compass az 1923–1924. évre. II. Vidék. Szerk. Kormos Gyula. Budapest
 P–BC (1928): Pécs-Baranyai Címtár 1928. Szerk. Kalotai László. Pécs
 PL (2010): Pécs Lexikon I–II. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs

Levéltári források

- HU-MNL-BaML IV. 1402. Pécs város Törvényhatósági Bizottságának iratai
 HU-MNL-BaML IV. 1406. Pécs szerb megszállásának iratai (1918–1921)
 HU-MNL-BaML IV. 1406. Pécs város „C” ügyosztályának iratai
 HU-MNL-BaML IV. 1418. Pécs város szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye

Statisztikai források

- MSÉ (1928): Magyar Statisztikai Évkönyv 1928. Új folyam, XXXVI. Budapest. 1929.
 MSÉ (1929): Magyar Statisztikai Évkönyv 1929. Új folyam, XXXVII. Budapest. 1930.
 Népszámlálás (1920/2): Az 1920. évi népszámlálás. II. Rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként. Budapest. 1925.
 Népszámlálás (1920/3): Az 1920. évi népszámlálás. III. Rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest. 1926.

Népszámlálás (1930/3): Az 1930. évi népszámlálás. III. Rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest. 1935.

Sajtóforrások

Dunántúl 1920–1931, Magyarság, 1929, Pécsi Lapok 1922–1923. Pécsi Napló 1920–1931, Pécsi Tőzsde 1923–1924.

Felhasznált irodalom

Az Est (1928): Az Est Hármaskönyve. Szerk. Az Est Lapkiadó Rt. Budapest. 387–409.

Bártfai Endre (2009): A magyar szállodaipar története 1848–1945. In: A magyar vendéglátás és turizmus újkori története. Szerk. Csizmadia László. Budapest. 289–360.

Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest

Bezerédy Győző (1996): A pécsi vásárok 1846–1937. In: B. Horváth Csilla – Bezerédy Győző: A pécsi vásárok 150 éves története. Pécs. 17–52.

Csizmadia László (1979): A magyarországi idegenforgalmi igazgatás kezdetei. Állam és Igazgatás 29. (1979) 12. 1083–1092.

Csoma Zsigmond (1996): Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon (XIX–XX. század). In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Szerk. Kecskés Sándor. Budapest. 73–94.

Dankó Imre (1965): Adalékok a pécsi piacok és vásárok néprajzához. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. Pécs. 169–185.

Fülöp Éva Mária (1996): A magyar mezőgazdaság és bemutatói 1881–1945. In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Szerk. Kecskés Sándor. Budapest. 19–35.

Géror Imre (2009): A fogyasztási szövetkezetek új versenykörnyezetben. A fogyasztási szövetkezeti kereskedelem fejlődése Magyarországon. Pécs. PhD-Disszertáció. PTE KTK

Gjurov Alexander (1995): Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében (1870–1944). In: Baranyai Helytörténetírás 1992–1995. Szerk. Szita László. Pécs. 349–420.

Gonda, Tibor – Kaposi, Zoltán (2022): Innovative tourism development in a Hungarian regional centre in the 1930s. Journal of Tourism History 2022. Vol. 14. No.2. 202–214.

Hangya (1923): A Hangya termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség első szövetkezeti központja első 25 éve. Budapest

- Hoóz István (1995):** Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: Pécs népessége 1543–1900. Szerk. Vonyó József. Pécs. 95–115.
- Kaposi Zoltán (2006):** Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
- Kaposi Zoltán (2022):** Pécs gazdasági fejlődése (1867–1914). In: Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Szerk. Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs. 103-192.
- Kaposi Zoltán et al. (2022):** Pécs élete az első világháború idején. In: Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Szerk. Kaposi Zoltán et al. Pécs. 429-462.
- Kiss József (1926):** Pécs és a Mecsek részletes helyi kalauza. Budapest
- Kopasz Gábor (1970):** A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara (1880–1948). In: Somogy megye múltjából 1970. Levéltári Évkönyv 1. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. 159–195.
- Kovács Lajos (2000):** Kanyargós utcák, görbe esték. Pécs
- Laky Dezső (1923):** Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest
- Magyarország a XX. században (1996): Magyarország a XX. században. II. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/96.html>
- Majdán János (2005):** Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946). In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Szerk. Szirtes Gábor – Vargha Dezső. Pécs. 55–86.
- Szőnyi Ottó (1927):** Útmutató a városban és a környékén. Pécs
- T. Mérey Klára (1985):** Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest
- Trebbin Ágost (2003):** A pécsi Pannónia Grand Hotel. Pécsi Szemle (6) 2. (nyár) 30-41.
- Vámos Eszter (2018):** Kinek a kávéház, kinek a kocsmá – a középosztály és az alsóbb osztályok szórakozása Pécsen az 1920-as években. In: Újkor.hu. A velünk élő történelem. Pécs, 2018.06.15. <https://ujkor.hu/content/kinek-ka-vehaz-kinek-kocsmak-kozeosztaly-es-az-alsobb-osztalyok-szorakozasa-pe-csett-az-1920-evekben> Letöltés: 2022. 09. 29.
- Vargha Dezső (1988):** A pécsi munkaerőhelyzet és a városi ínségmunkarendszer 1929–1940. In: Baranyai helytörténetírás 1987–1988. Szerk. Szita László. Pécs. 315–339.